

6. Дедулин Г. Три Сумські вузи об'єднуються / Г. Дедулин // Сумщина. – 2004. – 23 квітня. – С. 1.
7. Дуда А. Де ви бачили революцію без жертв? / А. Дуда // Дзеркало тижня. – 2005. – 15 січня. – С. 2–3.
8. Кашин В. Эксперименты М. К. Ганди – брахмачария / В. Кашин // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 9. – С. 65–67.
9. Ли Н. А студенты – против! / Н. Ли // Ваш шанс. – 2004. – 24 марта. – С. 12А.
10. Силенок Ю. Так! Це було. 17 днів, які змінили Україну / Ю. Силенок // Дзеркало тижня. – 2005. – 15 січня. – С. 5.
11. Словник іншомовних слів [За ред. Мельничука О. С.]. – К. : Київська книжкова фабрика, 1974. – 774 с.
12. Чувпило О. О. Перша та друга конгресистські кампанії громадянської непокори в Індії (1930–1934 рр.) / О. О. Чувпило // Східний світ. – 2007. – № 2. – С. 153–165.
13. http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1835.

Ричкаль Т.В. Сатьяграха М. К. Ганді і її «помаранчевий варіант» в Україні в 2004 році.

У статті аналізується і виявляються особливості реалізації сатьяграхарахи М. К. Ганді в Україні в 2004 році, в ході акції громадянської непокори студентів в Сумах і «помаранчевої» революції.

Ключові слова: сатьяграха, ахімса, «помаранчева» революція.

Ричкаль Т.В. Сатьяграха М. К. Ганди и ее «оранжевий вариант» в Украине в 2004 году.

В статье анализируется и проявляются особенности реализации сатьяграхарахи М. К. Ганди в Украине в 2004 году, в ходе акции гражданского неповиновения студентов в Сумах и «оранжевой» революции.

Ключевые слова: сатьяграха, ахимса, «оранжевая» революция.

Rychkal T.V. Satyagraha M. K. Gandhi and her «orange variant» in Ukraine in 2004.

This article analyses and detects some peculiarities of realization satyagraharahy in Ukraine in 2004, during this action of civil disobedience of students in Sumy and «Orange» revolution.

Key words: satyagraha, ahimsa, «orange» revolution.

УДК 63.4 (4 Укр.) «1658/1659»

Силенок Н.М.

ХАРАКТЕРИСТИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК КОНОТОПСЬКОЇ БИТВИ

Минуло вже 350 років з часу завершення Конотопської битви, однієї з найгучніших битв у процесі російсько-української війни, проте і зараз науковий інтерес до цієї події тільки посилюється. Ця тема є досить актуальною, адже у нових сучасних дослідженнях та за допомогою сучасних технічних засобів з'явилась можливість отримати більш чіткі

дані, про кожну пам'ятку, пов'язану з цією подією, що дає нам змогу з'ясувати маловідомі чи зовсім невідомі грані цієї битви.

Історіографія Конотопської битви включає імена майже всіх відомих українських істориків XIX – початку XX ст.

Найціннішою з праць українських істориків, де аналізується перебіг Конотопської битви, є «Описание старой Малороссии» Олександра Матвійовича Лазаревського, вона присвячена Ніжинському полку [7, 157]. Маєток Лазаревських знаходився настільки близько до поля битви, що з горища приміщень його маєтку можна було бачити місце, де козаки і татари билися проти московського війська. О. М. Лазаревський у своїй праці вказав на недоліки у працях своїх колег, які описували битву, не знаючи місцевості, де вона відбувалася. Він здійснив аналіз джерел – літописів Самовидця і Самійла Величка, віддавши перевагу першому.

Російський історик С. М. Соловйов також звернув належну увагу на цю визначну подію. У своїй праці він спирався на літопис Самійла Величка та російські архівні джерела. У радянській історіографії панувало замовчування Конотопської битви. І лише останнім часом, у зв'язку з відзначенням 340-літнього ювілею битви, пожвавився інтерес до цієї події. Однією з найкращих наукових публікацій є праця Л. П. Сапухіної про Конотопську битву. Вона окреслила коло джерел, на які можна спиратися під час відтворення перебігу Конотопської битви.

Конотопська битва відображена і у польських джерелах, окремі з них уже входять до наукового обігу. Писемні джерела, які описують битву, написані за даними свідчень очевидців подій. Імовірність виявлення нових джерел існує, адже архівні матеріали турецького і татарського походження досі залишаються майже недоступними дослідникам. Дуже інформативними є матеріали археологічних розвідок, про що свідчить хоча б той факт, що на сьогодні з усіх козацьких битв найкраще вивченою є Берестецька. Причому археологічні джерела дали можливість уточнити деякі моменти цієї битви, неточно висвітлені в історичних джерелах.

На сьогодні можна констатувати, що археологічні пам'ятки поля Конотопської битви та облоги Конотопа лише вивчаються. Значна заслуга в цьому конотопського краєзнавця Івана Андрійовича Лисого, який захищав від знищення та руйнування городища і кургани Конотопщини, а також організував проведення археологічних спостережень у тій частині міста, де колись знаходилась фортеця. У 80–90-х роках XX ст. тут працював В. В. Приймак. Було уточнено та нанесено на карту великий

курганний масив на південний захід від Конотопа. Археологічні спостереження, проведені на території Конотопського замку, дозволили зафіксувати фортечний рів.

Дані про городище Пуста Торговиця містяться у працях археологів і звітній документації [8, 65–68]. І. А. Лисий наніс на карту Конотопського району так звані «змійові вали». Їх узагальнена схема опублікована у спеціальній праці, присвяченій цим археологічним пам'яткам [6, 57].

Вали, які у писемних джерелах іменуються «спорним гребнем», очевидно, є залишками прикордонних межових знаків, які будувалися на початку XVII ст. за рішенням комісій з делімітації московсько-польського кордону. Цей процес відбувався дуже важко, із залученням більш ранніх межових грамот та свідчень старожилів. Частина кордону від р. Клевень до р. Єзуч була одним з проблемних питань. Тут інформація, яку представляла московська комісія, не збігалася з польською. Питання щодо чіткого розмежування саме цієї ділянки кордону було вкрай важливим через наявність у межиріччі Сейму і Сули великого курганного могильника. Кургани та вали старих городищ були джерелом видобування селітри. Селітряне виробництво було поширеним на території Дніпровського Лівобережжя [5, 205].

Це особливо стосується південно-західного кордону Московського царства. Саме на цих незаселених територіях знаходиться величезна кількість курганів. Козаки та посполиті, незважаючи на заборону з боку російської влади, у першій половині XVII ст. вели активний видобуток селітри з курганних насипів. Визначення кордону було справою важливою через те, що селітра на той час була стратегічною сировиною [4, 92].

Для чіткого розмежування на вододілах, у місцях з рівним рельєфом за дорученням межових суддів були насипані вали, які чітко визначали лінію кордону. Такі вали відомі на території Дніпровського Лівобережжя на Більському городищі та між селами Шевченкове та Шаповалівка Конотопського р-ну Сумської області. Крім того, на іншій схемі І. А. Лисий позначив «давні могилки» за 0,45–0,5 км на північний схід від городища Пуста Торговиця.

На сьогодні не виявлені межові вали, які згадуються О. М. Лазаревським як «спорний гребень», напевно, вони зруйновані пізнішим розорюванням. Виявлення чекають масові поховання загиблих у битві під Конотопом. Переважна більшість місцевих краєзнавців

відстоюють гіпотезу про кургани як про місце поховань стрільців та драгунів, які загинули під час битви.

Мета статті – проаналізувати пам'ятки, пов'язані з Конотопською битвою 1659 р., виявлені в результаті археологічних розкопок та розвідок.

1. **с. Соснівка**, Конотопський р-н. Поле битви між військами кн. Пожарського проти об'єднаних українсько-татарських військ І. Виговського та Мехмета IV Гірея. Розташоване між селами Шевченкове, Соснівка, ур. Саранівка та городищем давньоруського часу «Пуста Торговиця». Займає лівий та правий береги р. Куколка в місці впадіння в неї із заходу струмка. Територія рівна, має невеликі підвищення та западини.

Неодноразово обстежувався В. В. Приймак з кінця 80-х років минулого століття. До місця ведення бойових дій відноситься територія с. Шевченкове, місця переправи через р. Куколка, які локалізуються на території сіл Соснівка та Шевченкове. Частина лівого берега р. Куколка між селом Соснівка, ур. Саранівка та городища «Пуста Торговиця», де відбувалася заключна частина битви. Урочище Саранівка, де розташовувалися артилерійські позиції українських військ. Також необхідно включити течію р. Куколка від місця впадіння в неї струмка до ур. Саранівка. Тут, за даними літописів, відступали частини важкої московської кавалерії. Дослідження місця відступу козацьких військ з-під Берестечка дало багатий архелогічний матеріал. До археологічних складових поля Конотопської битви доцільно включити городище давньоруського часу «Пуста Торговиця», яке було місцем засідки татарської кінноти.

2. **с. Шевченкове**, Конотопський р-н. Курганний могильник. Розташований між селами Шевченкове, Шаповалівка та Соснівка. Займає вододіл Сейму та Сули між витокami річок Єзуч та Малий Ромен. Обстежували І. А. Лисий, Ю. Ю. Моргунов та В. В. Приймак у 80-х роках минулого століття. Складається з понад 50 курганів та курганних груп. Відстань між курганами коливається від 100 до 300 м. Висота насипів коливається від 2 до 4 м. Діаметр курганів становить у середньому 20–30, часто до 50 м. Зважаючи на багаторічну оранку та господарську діяльність колгоспів, частину насипів було розорано, і на час обстеження вони візуально не простежувалися. Південніше с. Соснівка у лісосмузі поряд з великим насипом було виявлено курган розмірами 10–12 м та висотою 0,8–1 м. Не виключено, що саме такі насипи І. А. Лисий описав під назвою «давні могилки».

3. **с. Шевченкове**, Конотопський р-н. Городище давньоруського часу. Місце засідки татарської кінноти Мехмета IV Гірея. Воно розташоване за 2 км на південний захід від села. Займає мис першої надзаплавної тераси, що вдається у долину р. Торговиця (права притока р. Великий Сухий Ромен). Відоме в документах XVII – XVIII ст. як «городище Пуста Торговиця». У кінці XIX ст. досліджував В. Г. Ляскоронський, у 1971 р. – М. П. Кучера та О. В. Сухобоков, у 1972 і 1979 рр. – Ю. Ю. Моргунов [8, 80]. Майданчик має форму витягнутого овалу, розміри якого 190 м на 140 м (площа 2,1 га). Висота над заболоченою заплавою становить 1–1,2 м. Кільцеподібний вал значною мірою знівельований, його залишки мають висоту до 2 м, ширина підшви – 18 м. Майданчик у східній третині понижений, розорювався. Рів використовується для дренажних цілей та періодично поновлюється. На півночі та півдні оборонні споруди прорізані в'їздами.

4. **м. Конотоп**. Городище пізньосередньовічне. Конотопська фортеця. Розташована в центрі міста. Обмежена з півночі вул. Батуриною, з півдня – вул. Красногірською, із заходу – вул. Волочаєвською, зі сходу – вул. Леніна. Займає мисоподібне підвищення, утворене лівим берегом р. Єзуч та долиною р. Конотоп.

У 1986 р. В. В. Приймаком за участі І. А. Лисого зафіксували залишки укріплень замку в котловані будинку Конотопської райради по вулиці Соборній. Пізніше київський архітектор В. В. Вечерський на підставі описів 1650 р., 1654 р. та особливостей рельєфу відтворив укріплення міста [9, 20], однак ця реконструкція не враховувала результатів археологічних досліджень 1986 р. Цілеспрямованих досліджень для виявлення слідів битви і вивчення укріплень Конотопа до сьогодні не проводилося. Дослідження, здійснені В. В. Приймаком у 1986 р. та уточнені за даними 2006 р., дозволили реконструювати загальний вигляд укріплень. Під час реконструкції були взяті до уваги два плани Конотопа, зроблені Г. Л. де Бопланом у середині XVII ст. У науковій літературі часто використовуються плани фортеці, проте не зазначається той факт, що на карті 1650 р. верхній обріз карти позначає південь.

Таким чином, численні публікації, присвячені Конотопській фортеці, позначали укріплений замок на півночі, тоді як він розташований з південного боку фортеці.

Заснування Конотопа відбувається, найімовірніше, у 20-х роках XVII ст. одночасно з Батурином, тоді ж будується ряд фортець на кордоні

Московського царства та Речі Посполитої. Найперша згадка про Конотоп датується грамотою 1634 р., де Конотоп територіально віднесений до Чернігівського стану. За даними подимного реєстру 1638 р., Конотоп уже відноситься до Новгород-Сіверського повіту (за П. М. Кулаковським). До середини XVII ст. Конотопський замок не мав укріпленого передгороддя і виглядав як типова прикордонна фортеця. На реконструкції В. В. Вечерського Конотопський замок польського періоду позначено квадратним, з кутовими виступами-бастіонами. Археологічні дослідження, проведені під час будівництва будинку райадміністрації, виявили залишки фортечного рову, який був розташований під кутом до східної та західної стін замка. Таке розташування рову суперечило плану Г. Л. де Боплана та реконструкції В. В. Вечерського. Але після археологічних досліджень у 2008 р. на території замку в Батурині, де було майже повністю досліджено напільний рів, з'ясовано, що рів у плані був не рівний або заокруглений, а подібний до латинської букви V [1, 39-40]. Зважаючи на приблизно однаковий час будівництва та спільні риси, можна стверджувати, що Конотопський замок був не чотирих-, а п'ятикутним.

Замок було засновано на мисі в місці злиття р. Єзуч та Підлипної. Щодо назви останньої, то тут є кілька варіантів. За документами 1645 р., річка, що впадала під Конотопом у р. Єзуч, називалася, за російськими даними, Ізсухою, за польськими – Малою Єзучкою [1, 39]. На карті Г. Л. де Боплана 1650 р. вона дістала назву Подлипная, а Єзуч позначений назвою Конотоп. Пізніше вона згадується в описах міста під назвою Конотоп (Конотопка). На сьогодні залишки Конотопської фортеці знаходяться на лівому березі р. Єзуч, північніше місця злиття з р. Підлипною. З півдня фортеця обмежена долиною струмка, нині практично пересохлого. Не виключено, що це залишки р. Конотоп. Залишки цієї річки зараз зафіксовані між вул. Леніна та будівлями заводу «Червоний металіст». Замок займає мисоподібний виступ правого берега р. Підлипної в місці її впадіння в р. Єзуч.

Після початку масового переселення козаків на територію, що межувала з Московським царством, постала проблема розширення меж фортеці. Польський замок залишився, а з напільного боку було збудовано нові укріплення. Опис 1654 р. свідчить: «Город Конотоп стоит на реке Конотопи. Около посаду к реке Конотопи сделана осыпь земляная, на осыпи огорожено острогом дубовыми бревнами; меж того острога сделаны четверо проезжих ворот; на воротах и по острогу башен нет. Около того

острогу с двух сторон сделан ров к реке Конотопи. В том остроге поставлены две церкви деревянные... да в том же остроге, на площади, стоят на станке на колесах 4 пищали железные чугунные; да подле того города с трех сторон к реке Конотопи, сделан вал землею, а подле того городского вала, сделан ров до реки Конотопи; ... да в том земном городе сделаны панской двор над рекой Конотопью; около того двора сделана осыпь земляная, на осыпи огорожено стоячим острогом... Около того острога, подле земляной осыпи, сделан ров с трех сторон, а с четвертой стороны подле того острогу, над речкой Конотопью рва нет, что подле тое реки, под стеною гора. Да от земельного ж вала к реке Конотопи и по той реке, около того дворового острога к тому ж земному валу сделан отводной стоячий острог к воде – как в осадное время по воду ходить. Да меж того земельного города и дворового острога, сделаны ворота проезжие и через рвы сделан был мост... А в том земном городе и в панском дворе жилых дворов нет, только стоят в том дворе панские хоромы» [7, 207].

Обстеження центральної частини м. Конотоп дозволило, спираючись на описи та плани XVII ст., реконструювати обриси укріплень. Розміри новозбудованої фортеці – 406 м на 416 м. По периметру вона була укріплена дерев'яною стіною. З північного та західного боків було прокладено рив. Західна стіна мала три виступи-бастіони. На сьогодні зберігся один на перехресті вул. Красногірської та Волочаєвської. З північного боку стіна мала три бастіони, проте вони не збереглися. Східна частина фортеці була обмежена схилом та заболоченою долиною р. Єзуч. Тут не було потужних укріплень. Течія р. Єзуч була перегачена двома дамбами, які утворили штучне озеро, яке додатково захищало Конотоп зі сходу. На плані Г. Л. де Боплана позначено проїзні башти, з яких вели два шляхи. Північна дорога мала переправу через р. Єзуч у місці, де річка утворює острів. Потім дорога повертає на північ і правим берегом Єзучі прямує до городища по вул. Кочемазова. Після цього порога повертає на північний схід до Путивля.

5. м. Конотоп. Городище пізньосередньовічне. Польська прикордонна фортеця. Знаходиться на правому березі р. Єзуч, на перехресті вул. Кочемазова та Путивльських партизан. Займає мисоподібне підвищення правого берега р. Єзуч. Висота над рівнем заплави становить 10–12 м.

Городище відоме за повідомленням директора Конотопського краєзнавчого музею О. В. Євтушенко. Але у повідомленні містяться деякі неточності, зокрема на підставі аналізу керамічного матеріалу він датував

городище давньоруським часом, фактично ігноруючи чіткі прямі лінії укріплень та наявність бастіонів [3, 41–44]. У 2009 р. городище обстежували В. В. Приймак та Є. М. Осадчий. Пам'ятка складається з двох частин. Під час будівельних робіт на території городища було виявлено рів. За повідомленням колишнього директора Конотопського краєзнавчого музею рів мав ширину 6 м та глибину 4 м. Заповнення рову складалося з насиченого вугіллям та золою чорнозему з прошарками жовтої материкової глини. У перетині рів має V-подібну форму, типову для фортець козацького часу. Аналогічний рів було досліджено на території замку в Батурині. На жаль, самочинно організовані дослідження цієї пам'ятки не дали змоги зафіксувати на плані місце розташування рову та його стратиграфію. Рів розташований по середині городища і розділяв східну та західну частини городища. З території городища походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи, гончарного давньоруського часу та епохи пізнього середньовіччя. На картах XVII–XVIII ст. згадки про неї відсутні. Згідно з грамотою 1634 р., у верхній течії р. Єзуч згадуються Конотоп та городище Язуче [5, 240]. Не виключено, що у грамоті згадується саме це городище, яке розташоване на р. Єзуч. Воно розташоване на початку старого шляху, який з'єднував Путивль з Конотопом та Батурином. Конотоп та городище по вул. Кочемазова розташоване поряд з місцем переправи через р. Єзуч й утворювали єдину систему прикордонних фортець.

Археологічні пам'ятки, пов'язані з подіями війни 1658–1659 років, представлені переважно залишками козацьких фортець. Переважна більшість з них заснована в першій половині XVII ст. на кордоні Речі Посполитої та Московської держави. Складні відносини двох держав стали приводом для будівництва на кордоні ряду фортець, які стали опорними пунктами для подальшого заселення краю.

Джерела та література

1. Вечерский В. В. Историко-архитектурный план и проект зоны охраны памятников истории и культуры г. Конотопа Сумской обл. На правах рукописи / В. В. Вечерський – К., 1991. – Т. I. – С. 39–40.
2. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : виявлення, дослідження, фіксація. / В. В. Вечерський – К. : Видавничий дім А.С.С, 2005. – 250 с.
3. Євтушенко О. В. Давньоруське городище в урочищі Германівка / О. В. Євтушенко // Історико-культурні надбання Сіверщини в контексті історії України : матеріали п'ятої наук.-практ. конф. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2006. – С. 41–44.

4. Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище). / Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В. В. – Полтава, 2008. – 92 с.
5. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). / П. Кулаковський – К. : Темпора, 2006. – 260 с.
6. Кучера М. П. Змиевые валы Среднего Поднепровья. / М. П. Кучера – К. : Наукова думка, 1987. – С. 57–58.
7. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения и управления. / А. Лазаревский – К., 1983. – Т. II. Полк Нежинский. – 250 с.
8. Моргунов Ю. Ю. Два городища XI – XIII ст. на р. Ромен в Посулье / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1982. – № 171. – 210 с.
9. Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (історико-археологічні нариси). / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий – Полтава, 2006. – 70 с.
10. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. / Филарет – М. : Типография Готье, 1857. – Отд. III. – 477 с.

Силенок Н.М. Характеристика археологічних пам'яток Конотопської битви.

У статті вивчено пам'ятник археології в контексті театру військових дій українсько-російської війни 1658–1659 рр. і Конотопської битви. Дослідження спирається на археологічні дані із залученням картографічних матеріалів та письмових джерел.

Ключові слова: археологія, українсько-російська війна, Конотопська битва.

Силенок Н.Н. Характеристика археологических памятников Конотопской битвы.

В статье изучены памятники археологии в контексте театра военных действий украинско-русской войны 1658–1659 гг. и Конотопской битвы. Исследование опирается на археологические данные с привлечением картографических материалов и письменных источников.

Ключевые слова: археология, украинско-русская война, Конотопская битва.

Sylenok N.M. Characteristics of archaeological Konotop battles.

Work is devoted to the study of monuments of archaeology in the context of war seat of Ukrainian-Russian war 1658–1659 and the Konotop battles. Research leans against archaeological data mainly with bringing of cartographic materials and writing sources in.

Key words: archaeology, Ukrainian-Russian war, Konotop battles.